

ЎТМИШГА НАЗАР

ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ

LOOK TO THE PAST

№23 (2019)

TOSHKENT-2019

Бош муҳаррир:
Главный редактор:
Chief Editor:

Муртазаева Раҳбар Ҳамидовна
тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон Миллий Университети

Бош муҳаррир ўринбосари:
Заместитель главного редактора:
Deputy Chief Editor:

Джураева Нилуфар Далибаевна
тарих фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон Жаҳон Тиллари Университети

"Ўтмишга назар" журнали таҳририй маслаҳат кенгаши
редакционный совет журнала "Взгляд в прошлое"
Editorial Board of the Look to the past

Кебадзе Мадонна

*Доктор исторических наук, Телавский
государственный университет (Грузия)*

Бурдиашвили Майя

*Доктор исторических наук, Телавский
государственный университет (Грузия)*

Кожакеева Ляззат Темировна

*тарих фанлари доктори, доцент,
Хотин-қизлар давлат педагогика университети,
Қозоғистон Республикаси*

Сагдуллаев Анатолий Сагдуллаевич

*тарих фанлари доктори, профессор, академик,
Ўзбекистон Миллий Университети*

Бобожонова Дилором Бобожонова

*тарих фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон
Жаҳон Тиллари Университети*

Зияева Доно Ҳамидовна

*тарих фанлари доктори, профессор,
ЎзР ФА Тарих институти*

Аширов Адҳам Азимбаевич

*тарих фанлари доктори, профессор,
ЎзР ФА Тарих институти*

Агзамова Гулчехра Азизовна

*тарих фанлари доктори, профессор,
ЎзР ФА Тарих институти*

Халикова Раҳбар Эргашевна

*тарих фанлари доктори, профессор, Тошкент
давлат техника университети*

Ишанходжаева Замира Райимовна

*тарих фанлари доктори, профессор в.б.,
Ўзбекистон Миллий Университети*

Кобзева Ольга Петровна

*тарих фанлари доктори, профессор в.б.,
Ўзбекистон Миллий университети*

Одилов Абдор Анварович

*тарих фанлари номзоди, доцент, Ўзбекистон
Миллий университети*

Ерметов Аваз Абдуллаевич

*тарих фанлари номзоди, доцент, Ўзбекистон
Миллий Университети*

Саипова Камола Давляталиевна

*тарих фанлари номзоди, доцент, Ўзбекистон
Миллий Университети*

Джоробекова Айнуэр Эшимбековна

*тарих фанлари номзоди, профессор, Тошқи
ишлар вазирлиги қошидаги Дипломатия
академияси, Қозоғистон Республикаси*

Ульжаева Шохистахон Мамажоновна

*тарих фанлари доктори, Тошкент Кимё -
Технология Институтида*

Саҳифаловчи: Хуршид Мирзахмедов

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz

ООО Tadqiqot город Ташкент,
улица Амир Темура пр.1, дом-2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz

Tadqiqot LLC The city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000

МУНДАРИЖА \ СОДЕРЖАНИЕ \ CONTENT

1.Хайдаров И.М.

ЎЗБЕКИСТОНДАГИ АГРАР-САНОАТ КОМПЛЕКСИ ТАРИХИДАН
(XX асрнинг 60-80 йиллари).....4

2.Азаматова Г.Б.

АҲОЛИ МИГРАЦИЯСИДА ХОТИН - ҚИЗЛАР ҲАРАКАТИ:
МУАММО ВА ЕЧИМЛАР.....14

3.Бутаев У.

МУРАККАБ ЗАМОНАВИЙ ДУНЁДА ҲАҚИҚИЙ МУСТАҚИЛЛИКНИ
ТАЪМИНЛАШ МУАММОЛАРИ.....24

4.Ёдгоров З.Ш.

ЎЗБЕКИСТОНДА МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ЖИСМОНИЙ
ТАРБИЯ ВА СПОРТ СОҲАСИДА АМАЛГА ОШИРИЛАЁТГАН ДАВЛАТ
СИЁСАТИНИНГ УСТУВОР ВАЗИФАЛАРИ.....31

5.Мажидов А.Ф., Абдурасулова Д.Т.

ТАРИХИМИЗНИНГ ҲАСРАТЛИ САҲИФАЛАРИ ХУСУСИДА БАЎЗИ
МУЛОҲАЗАЛАР.....40

6.Пардаев Т.Р., Турсунов Ж.Н.

МУСТАБИД ТУЗУМНИНГ МИЛЛИЙ ВА ДИНИЙ ҚАДРИЯТЛАРГА
МУНОСАБАТИ.....44

7.Охунжонова Ш.Ю.

ТОШКЕНТ БОЗОРЛАРИ ФАОЛИЯТИНИНГ МАНБАЛАРДА
АКС ЭТИШИ.....50

8.Тухтаева М.С.

XX АСР ЎЗБЕКИСТОН САНЪАТШУНОСЛАРИНИНГ ЎРТА ОСИЁДА
ШАРҚ УЙҒОНИШ ДАВРИ САНЪАТИ ТАРИХИНИ ЎРГАНИШГА
ҚЎШГАН ҲИССАСИ.....59

9.Шукуров Р.

БУХОРО БОСҚИНИ АРАФАСИДАГИ СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАРНИНГ
ЗАМОНАВИЙ ТАРИХ ТАДҚИҚОТЛАРИДАГИ ТАҲЛИЛИ.....68

10.Тўпчиев У.С.

ХІХ АСР ОХИРИ-ХХ АСР БОШЛАРИДАТУРКИСТОН ЎЛКАСИДА
ВИНОЧИЛИК САНОАТИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ.....75

11.Мадаминаова Д.И., Мустапова Х.И., Суюнова Б.С.

ЯПОНИЯ ТАШҚИ СИЁСАТИДА МАРКАЗИЙ ОСИЁ ВЕКТОРИНИНГ
ШАКЛЛАНИШ ВА РИВОЖЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ.....89

12.Нарзуллаева Н.А.

ХИВА ХОНЛИГИ МЕТРОЛОГИК ТИЗИМИ.....96

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Тўпчиев Усмон Синдорович,
Жиззах давлат педагогика институти
Тарих ўқитиш методикаси кафедраси ўқитувчиси

ХІХ АСР ОХИРИ-ХХ АСР БОШЛАРИДА ТУРКИСТОН ЎЛКАСИДА ВИНОЧИЛИК САНОАТИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ

For citation: Usmon S. Tupchiev. The emergence of the wine industry in Turkestan in the late 19th and early 20th centuries. 2019, vol. 23, issue 2, pp. 75-88

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2019-23-10>

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада XIX аср охири - XX аср бошларида Туркистонда виночилик саноатининг вужудга келиши масаласи даврий тадқиқот ва нашралр ҳамда архив материаллари асосида ёритилган.

Калит сўзлар: узум, узумчилик, Крим, Кавказ, янги узум навлари, Ати-Верде, Франк-пино, Мерло, Саперави, Якрима, Кристи, Якрима-Долче, Изабелла, Каберно-Савиньон, Рислинг, Сотернь, Оporto, Модерн-Мальвази, Чуенко, Фетисов, Н.И.Иванов, Первушин, А.Пулло, вино, виночилик.

Тупчиев Усмон Синдорович,
Джизакский государственный педагогический институт
Преподаватель кафедры методики преподавания истории

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ВИНОДЕЛЬЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В ТУРКЕСТАНЕ В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

АННОТАЦИЯ

В данной статье на основе периодических исследований и издательств, а также архивных материалов освещаются вопросы винодельческой промышленности Туркестана в конце XIX и в начале XX века.

Ключевые слово: виноград, виноградарства, Украина, Молдавия, Кавказ, новые

сорту винограда, Ати-Ведро, Франк-пино, Мерло, Саперави, Якрима, Кристи, Якрима-Долче, Изабелла, Каберно-Савиньон, Рислинг, Сотернь, Оporto, Модерн-Мальвази, Чуенко, Фетисов, Н.И.Иванов, Первушин, А.Пулло, вино, виноделие.

Usmon S.Tupchiev,
Jizzakh State Pedagogical institute
Teacher of the department of methods of teaching history

THE EMERGENCE OF THE WINE INDUSTRY IN TURKESTAN IN THE LATE 19th AND EARLY 20th CENTURIES

ANNOTATION

The article based on periodic research and publishing as well as archival materials highlights issues of wine industry in Turkestan in the late 19th and 20 th centuries

Key words: grapes, viticulture, Ukraine, Moldova, Caucasus, new grape varieties, Ate-Verde, Franco-pino, Merlo, Saperavi, Yakrima, Christie, Yakrima-Dolce, Isabella, Cabernet-Sauvignon, Riesling, Sothern, Oport, Modern-Malvasi, Chuenko, Fetisov, N.I.Ivanov, Pervushin, A.Pullo, wine, winemaking.

Бугунги кунда республикамизда иқтисодийнинг муҳим соҳаларидан бири ҳисобланган қишлоқ хўжалигида узумчилик ва саноатда виночилик масалаларига ҳам алоҳида эътибор берилмоқда. Зеро, республикамизнинг қулай табиий-иқлим шароити ноёб хўраки ва техник узум навларини етиштириш ва ундан кам харажатлар билан юқори стабил ҳосил олишга, шунингдек узумдан сифатли вино ва бошқа маҳсулотлар тайёрлаш имконини берадиган минтақа ҳисобланади. Шу сабабли, Ватанимиз тарихини ҳар томонлама тадқиқ этишга катта эътибор берилаётган бугунги кунда XIX аср охири - XX аср бошларида Туркистон ўлкасида қишлоқ хўжалигида узумчиликнинг аҳволи ва унинг асосида виночилик саноатининг ривожланиш тарихини ўрганиш долзарб мавзулардан биридир.

Ўрта Осиёнинг Россия империяси томонидан забт этилиши ўлка ижтимоий-иқтисодий аҳволини ўзгартириб юборди. Бу ўзгариш қишлоқ хўжалигининг бошқа соҳалари каби узумчилик ва виночилик саноатида ҳам ўз аксини топди. Дастлаб у даражада жиддий эътибор берилмаган ушбу сердаромад соҳа, сал кейинроқ мустамлакачи маъмурлар диққатини ўзига жалб эта бошлади. Зеро, мустамлака ҳукумат бу соҳанинг ўта фойдали эканлигини, узум етиштириш ва ундан мўл ҳосил олиш ҳамда виночилик саноатини ривожлантириш учун Туркистон ўлкаси табиий иқлим шароитига кўра ўзнинг бу борада бой бўлган мустамлакаларидан бири бўлган Кавказ сингари қулай минтақа эканлигини англаб етган эди. Шу сабабли, Россия империяси ҳукуматининг ўлкада қишлоқ хўжалигининг бошқа соҳалари каби узумчилик ва саноатда вино ишлаб чиқаришга ҳам қизиқиши ортиб, бу соҳа аста секин унинг манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ривожлантирила борилди.

Даврий нашрларда чоп этилган мавзуга оид мақолаларда, шунингдек ушбу даврда яшаб ижод қилган муаллифларнинг илмий тадқиқотларида ва архив фондларида сақланаётган материалларда ўлкада қадимдан етиштириб келинган

маҳаллий узум навлари, уларни парваришлашнинг агротехник қоидалари, шунингдек узумдан олинган ҳосилни қайта ишлаш орқали майиз, шинни ва мусаллас каби маҳаллий узум маҳсулотларни тайёрлаш масалалари кенг ўрин олган. Шунингдек, ушбу манбаларда кўрилатган аср охирларидан бошлаб ўлкада вино ишлаб чиқарувчи заводларнинг вужудга келиши, вино тайёрлаш ва уларнинг турлари, ўлка ички бозорларида узум ва вино маҳсулотларининг нарх-наволари, шунингдек узум ва вино маҳсулотларини чет мамлакатларга экспорт қилиш каби масалаларга оид диққатга сазовор маълумотлар ҳам қайд этилган.

Кўрилатган даврда Туркистон ўлкасида узумнинг маҳаллий навларининг ўттиздан ортиқ тури мавжуд бўлиб, булардан Чиллаки, Чарос, Оқ Кишмиш, Қора Кишмиш, Домброви, Майизи, Катта-Қўрғон, Дорои, Оқ ва Пушти Хўсайни, Ҳасайни, Саҳоби, Гилами, Офпари, Буаки, Маска, Набиши, Хожаахрори, Султони, Шакар ангур, Алвони, Сиркои, Шувурғон, Хотинбармоқ ва бошқа шу кабиларни мисол келтириш мумкин[9, Б.48-50; 17, Б.247-300].

Маҳаллий узум навларидан ўзининг ҳосилдорлиги, таркибида шакар моддасининг кўплиги ва хуштаъмлиги билан, шунингдек вино ишлаб чиқаришда унумдорлиги билан Чарос, Оқ ва Қора Кишмиш, Маска, Буаки, Хўжаахрори ва Султони кабилар бошқа маҳаллий узум навларига нисбатан бу борада алоҳида ажралиб турган. Ўлка маҳаллий аҳолиси азалдан узумнинг шу ва бошқа навларидан хўраки, қуритилган ҳолатда майиз, ичимлик сифатида шароб (мусаллас), шунингдек шинни маҳсулотларини тайёрлашиб, уларни истеъмол қилишган, рўзғордан ортганини ички ва ташқи бозорларга олиб чиқиб сотишган.

XIX аср охири - XX аср бошларида Туркистон ўлкасида маҳаллий узум навларидан ташқари серҳосил ва винобоп янги узум навлари асосан Украина (Қрим), Молдова, Кавказorti ва бошқа жойлардан келтирилиб, ўлка табиий иқлим шароитига мослаштирила бошланган. Манбаларда қайд этилишича, ўлкага четдан янги узум навлари илк бор 1868 йилда Тошкент уездига олиб келтирилган бўлса, кейинчалик бу борада ўлка вилоятларидан Самарқанд асосий марказга айланган. 1869 йилдан бошлаб Туркистонга Россия империясининг Қрим, Кавказ, Украина каби минтақаларидан ташқари, европанинг Франция, Германия, Венгрия, Болгария каби мамлакатлари ва хатто Америка қитъасидан ҳам узумнинг янги навлари олиб келиниб маҳаллийлаштирила бошланган[12, Б.59-60; 16, 75; 17, Б. 237-239; 6, Б.234].

Туркистон ўлкасида узумдан тайёрланадиган шароб, мусаллас каби ичимлик маҳсулотларини ишлаб чиқариш қадимдан мавжуд бўлган. Аммо, ўрта асрларга келиб, айниқса хонликлар даврида ушбу маҳсулотларни истеъмол қилиш ислом дини шариат қоидаларига кўра қатъий тақиқланган. Шундай бўлсада, ўлкада XIX аср охирларидан аста секин қишлоқ хўжалигида узумчиликка эътибор кучайиб, саноатда узумдан вино ва спирт ишлаб чиқариш йўлга қўйила бошланган.

Россия мустамлакачилиги сиёсатида Туркистонда узумчилик соҳасини тараққий эттириш орқали узумдан тайёрланадиган ва четдан сотиб олинадиган спиртли ичимликлар(вино, коньяк, ароқ)га кетадиган ҳаражатларни камайтириш билан биргаликда, истиқболда сифатли, олий навли вино маҳсулоти ишлаб чиқариш орқали биринчидан асосан русийзабон аҳолининг спиртли ичимлик маҳсулотларига бўлган эҳтиёжларини маълум маънода қондириш бўлган, шунингдек узум ва вино маҳсулотларини ўлка ички бозорларида сотиш ва четга экспорт қилиш орқали катта даромад олиш режалари ҳам бўлган.

Ушбу мақсаддан келиб чиққан ҳолда, мустамлака ҳукумат доимо ўлкада узумнинг янги серҳосил ва винобоп навларини етиштириш орқали улардан мўл ҳосил олиш, олинган ҳосилдан сифатли вино ишлаб чиқаришни йўлга қўйишга ҳаракат қилиб келган. Хусусан, XIX асрнинг 80 йилларида ҳар йили рус боғбонлари шахсий хўжаликларида Матрос, Изабелла, Сотернь, Оқ ва Қизил Мускат, О-Порто ва Рислинг номли янги узум навлари парваришланиб, ушбу боғларнинг ҳар бир десятинасидан 15 000 челақгача ҳосил олинган. Хатто олинган ҳосилдан тайёрланган олий навли "Рус виноси" 1893 йил Парижда, 1894 йил Антверпенда, Шампань (1896 йил) ярмаркаларида юқори баҳоланиб, олий мукофотларга сазовор бўлган. Шу билан бирга, рус тадбиркорлари аста секин узумдан спирт олиш ва ароқ ишлаб чиқаришни ҳам йўлга қўя бошлашган [2, Б.169-171].

Туркистон ўлкасида узум ҳосилини йиғиб олиш ишлари асосан июл ойининг ярмидан бошланиб, октябр ойининг бошларида якунланган. Ушбу давр мобайнида узумдан олинган ҳосилнинг бир қисмини улгуржи нархларда хомашё тарзида вино тайёрлаш заводларига топширишган. Ҳосилнинг қолган қисмидан шароб (мусаллас), шинни, майиз ва бошқа шу каби маҳсулотлар тайёрланиб, қиш мобайнида истеъмол қилиш учун сақлаб қўйилган. Аҳоли эҳтиёжларидан ортган узум маҳсулотлари хўраки ва майиз кўринишида ўлка ички бозорларидан ташқари Россия ва бошқа чет ўлкаларга ҳам экспорт қилинган.

Ўлкада етиштирилган маҳаллий узум ва четдан келтирилган янги узумдан олий навли қизил вино, шунингдек ошхона учун уч ҳилдаги десерт винолар ишлаб чиқариш ҳам йўлга қўйилган. Жумладан, Европадан келтирилган ва ўлкада маҳаллийлаштирилган янги узум навларидан Каберно-Савельон, Соперовки, Матрос (Қора Ширвон) кабилардан юқори навли қизил вино ишлаб чиқарилган бўлса, маҳаллий узум навларидан Қора Кишмиш, Чарос, Чиллаки, Қора Хусайни кабилардан ошхона, черков, десерт (сархил) навли уч ҳилдаги винолар тайёрлаб истеъмолга чиқарилган [11, Б.177-183; 19, Б.154].

Ўлка бозорларида Мерло, Гренаж, Мурвед каби янги узум навларидан тайёрланган қизил ва оқ винолар ҳам сифат жиҳатдан юқори баҳоланган. Шунингдек, ушбу навларнинг ҳосилдорлик миқдори ва вино бериш коэффициенти ҳам бошқа янги узум навларига нисбатан юқори бўлиб, унинг 1 десятина ердан олинган узум ҳосилидан ўртача 500 челақдан - 700 челақгача вино олинган.

Ўлкада дастлабки вақтларда узумдан вино тайёрлаш техникаси ўта оддий ва примитив кўринишда бўлиб, узумлар асосан маҳсус идишларга солинган ва оёқда эзилиб, пресланган ва унда шарбат ажратиб олинган. Чунки, бу вақтларда ҳали ўлкага вино ишлаб чиқаришда қўлланиладиган ўз даврининг замонавий техника ускуналари келтирилмаган эди. Узумни пресслайдиган маҳсус ускуна ўлкага XIX асрнинг 80 йилларидан бошлаб келтирилиб фойдаланила бошланган, олинган шарбатни филтрлайдиган ускуна эса пресслаш ускунасидан 5 йил кейин келтирилган.

Кўрилатган даврда ўлкада ишга туширилган дастлабки заводларда вино ишлаб чиқариш учун хомашё бўлган узум ҳосилини улгуржи нархларда қабул қилишда кам ҳақ тўланган бўлса, кейинчалик ушбу заводлар сони ва уларнинг ишлаб чиқариш қуввати ошгани сари узум маҳсулотларига бўлган талаб ҳам ошиб борган ва бу ўз навбатида узум нархининг ҳам сезиларли даражада кўтарилишига сабаб бўлган. Масалан, дастлабки вақтларда заводларда вино ишлаб чиқариш учун хомашё бўлган узум ҳосилининг бир пуди ўртача 10-15 копеек, айрим ҳолларда

хатто 20 копеекгача бўлган нархларда сотиб олинган бўлса, XIX асрнинг 90 йилларига келиб ушбу заводлар узумнинг бир пудини 40 копеек ва айрим ҳолларда хатто 70 копеекгача бўлган нархларда ҳам сотиб ола бошлашган[7, Б. 378].

Самарқандда виночилик билан ўз даврининг ушбу соҳадаги дастлабки мутахассислари бўлган Филатов, Проховский, Толочинов, Тошкентда эса Платон Шевченко, инженер технолог Н.И.Первушин, Адолф Моше, Н.И.Иванов, Я.Я.Иванов, И.Барсуков, И.П.Белоколоковлар шуғулланишган. Манбаларда қайд этилишича Самарқандда Филатовнинг вино заводида йилига 10-15 минг челақ, Проховский заводида 6 000 челақ, Толочинов заводида 4 000 челақ; Тошкентда Платон Шевченко, инженер-технолог Н.И.Первушин, Адолф Моше, Н.И.Иванов, Я.Я.Иванов, И.Барсуков, И.П.Белоколоков заводларида ўртача 10 000 челақ, Фарғонада мавжуд заводларда эса 10-11 минг челақ вино тайёрланган[17, Б.288-289; 9, Б. 48-50; 21, Б.219; 19, Б.141-142].

Туркистон ўлкасида узумдан вино тайёрлайдиган заводлар ва уларнинг ишлаб чиқариш қуввати, заводларда ишлайдиган ишчилар сони, ишчиларга бериладиган иш ҳақи ва уларга яратилган меҳнат шароитлари каби масалаларни кенгроқ ва тўлиқроқ ёритишда биз учун архив материалларида келтирилган маълумотларнинг ҳам ўрни катта.

Хусусан, архив материалларида қайд этилган маълумотларга кўра, биргина Тошкент шаҳридаги Первушинга тегишли бўлган вино заводида 1891 йилда 33 000 пуд маҳсулот ишлаб чиқарилган. Заводда ишчилар сони эса 25 нафар бўлиб, улрга бериладиган иш ҳақи 12 рублдан-18 рублгача бўлган. Заводда ишчиларнинг иш вақти эса 14-17 соатгача бўлиб, улар оғир шароитларда меҳнат қилишган[20, 43, 48, 49, 93].

Вино ва вино маҳсулотларининг ўлка вилоятлари бозорларидаги нарх-навоси ҳам талаб ва сифатига қараб турлича бўлган. Масалан, Тошкентда қизил ва оқ винонинг бир челаги 2 рубль 15 копеекдан - 5 рублгача, бошқа турдаги винонинг бир челаги 8-12 рубль, хуштаъм винонинг бир челаги 16-18 рубль бўлган. Шаҳарда вино савдосининг йиллик айланмаси ўртача 500 000 рублни ташкил этган[7, Б.378-379].

Фарғонада винонинг паст навларининг бир челаги 3-4 ва юқори навлари эса 10 рублгача бўлган. Марғилонда узумнинг маҳаллий Буваки навидан тайёрланган паст навли винонинг бир шишаси 20-35, Самарқандда қуввати паст винонинг бир шишаси 30, ўртача қувватдаги винонинг бир шишаси 50-60 ва юқори қувватли винонинг бир шишаси 80 копеекдан - 1 рубль 20 копеекгача бўлган[17, Б.295; 19, Б.142].

Манбаларда қайд этилишича, Самарқанд вилоятида 1905 йилги узум ҳосил миқдори 6 820 450 пудни ташкил этиб, олинган ҳосилнинг катта қисми қурилган ҳолда сақланган. Бу ҳосилнинг асосий қисмини кишмиш узуми ташкил этиб, ундан ҳар йили ўртача 1 млн пуд ҳосил олиш имконини берган ва бу ўлкада ушбу маҳсулотни етиштиришдан катта даромад олиш мумкинлигини англатган. Вино ишлаб чиқарувчилар ушбу йили 203 800 челақ вино ишлаб чиқаришган бўлса, дистиллаш заводларида эса 1 068 096 градус спирт, коньяк заводида 106 540 градус коньяк ва маҳаллий аҳоли эса 1500 пуд шинни тайёрланган[3, Б.135].

Ўлкада 1906 йилда узумдан мол-кўл ҳосил олиниб, бу ўз навбатида таққосланмайдиган даражада четга маҳсулот экспорт қилиш ва ундан юқори даромад олиш имконини берган. Шуниндек, ушбу ўринда яна шуни таъкидлаб

ўтиш керакки, бу борада катта тажрибага эга бўлган ўлка маҳаллий аҳолиси ўтган мавсумда катта миқдорда узум маҳсулотларини ўлка ички бозорларига ҳам етказиб беришган. Бундан руҳланган ва катта даромад олиш имконини билган ўлкада узум ва узум маҳсулотларини етиштирувчи аҳоли қисми ушбу маҳсулотларни нафақат ўлка ички бозорларига олиб чиқиб сотишган, балки четга, хусусан Россия ички бозорларига, ҳатто Европага ҳам етказиб бера бошлашган.

Ушбу давр билан ҳамнафас бўлган муаллифлардан бири Вирский ўзининг қўлёзмасининг 72 бетида узумнинг нарх-навоси ҳақида ҳам тўхталиб, қуйидаги сўзларни айтади. Ўлка бозорларида табиий хўраки узумнинг нархи кейинги 3-4 йилда ўртача 1 пуди 15-30 копеекча сотилди. Вино ишлаб чиқарувчи завод эгалари узум етиштирувчилардан ҳосилни 1 пудини 15 копеекдан олишиб, вино ишлаб чиқаришган ва винони ўлка бозорларда 20-25 копеекдан, ҳаттоки 20-40 копеекча бўлган нархларда сотишган. Вирский ўлкада асрнинг сўнги ўн йиллигида узумнинг ўртача бир пудининг нархи 20 копеек атрофида эканлигини таъкидлайди. Аммо унинг келтирган статистик маълумотлари ва бошқа муаллифларнинг берган маълумотлари асосида узумнинг ўртача нархи 27 копеек бўлганлигини қайд этиш лозим бўлади. Шунингдек, Вирский 10 йил давомида узумнинг 1 танобидан ўртача 1060 пуд ҳосил олиш мумкинлигини таъкидлаб, унинг нархи ўртача 212 рубл бўлишлигини қайд этади[4,Б.146].

Вирский келтирган ушбу маълумотларни таҳлил этадиган бўлсак, узум боғининг 1 танобидан 1060 пуд ҳосил олинса, ўртача 1 пуд узумнинг нархи 27 копеек деб олсак, ушбу ўринда муаллиф қайд этганидек 1 пуд узумнинг ўртача нархи 212 рубль эмас балки 286 рубль 20 копеек эканлиги маълум бўлади ва ушбу ўринда у бир оз хатоликка йўл қўйганлиги кўзга ташланади. Бундан ташқари, Вирский таъкидлаганидек, 10 йиллик мобайнида 1 таноб узумзордан олинadиган даромад 294 рубль 50 копеек эмас, балки 388 рубль 50 копеекни ташкил этади. Яъни, 1 таноб узумзордан ҳар йили олинadиган даромад ўртача 29 рубль 45 копеек эмас, балки 38 рубль 85 копеекни ташкил этади. Шундан келиб чиқиб, 1 таноб ерда етиштирилаётган узумзорга ишлов беришга кетadиган бир йиллик умумий ҳаражат ўртача 33 рубль 19 копеекни ташкил этишини ҳисобга олсак, 1 таноб узум боғидан олинadиган соф фойда ўртача 5 рубль 66 копеекни ташкил этади.

Мустамлака ҳукумат ўлкада вино заводларини имкон қадар узум кўп етиштириладиган жойларда ва темир йўл станцияларининг яқинида қуришга ҳаракат қилган. Зеро, бундан кўзланган асосий мақсад биринчидан ушбу заводларда вино ишлаб чиқариш учун керакли бўлган узум ҳомашёси муаммосини ҳал этишни кўзлаган бўлса, иккинчидан ушбу заводда ишлаб чиқарилган вино маҳсулотларини биринчи навбатда ўлка маркази бўлган Тошкентга етказиш, учинчидан эса Россияга олиб кетиш учун қулай бўлиши лозим эди.

Бу борада муаллифлардан В.В.Заорский ва К.А.Александрларнинг қайдлари диққатга сазовордир. Уларнинг таъкидлашларича, ўлкада барпо этилиши кўзда тутилган вино заводлари темирйўл станцияларидан узоқлик масофасига кўра учта тоифада бўлишлиги лозим бўлган. Хусусан, биринчи тоифага кўра қуриладиган вино заводи энг яқин темирйўл станциясидан ўртача 0-5 верстгача, иккинчи тоифага кўра 5-10 верстгача ва учинчи тоифага кўра 10-35 верстгача бўлган масофада барпо этиш кўзда тутилган. Масалан, ушбу режа асосида барпо этилиши кўзда тутилган вино заводларидан бири Самарқанд вилоятининг Хўжанд уездида бўлиб, у Тошкент шаҳридан 177 верст узоқликда жойлашган бўлган. Хўжандда барпо

этилган ушбу заводда ишлаб чиқарилган вино маҳсулотлари энг яқин темирйўл станцияси бўлган Черняевогача 35 верст масофага дастлаб почта йўллари орқали араваларда ташиб келтирилган ва сўнгра поезд вагонларига юклаб, белгиланган жойларга етказилган. Ушбу станциянинг вино маҳсулотларини ташиш бўйича йиллик юк ҳажми 3 150 рубльни ташкил этган. Шунингдек, ушбу заводда йилига 8000 челақ (12 000 рубллик) ҳажмда вино ишлаб чиқарилган[8,Б.339]. Демак, Хўжанд уездигаги ушбу вино заводида бир йилда ишлаб чиқарилган вино маҳсулотининг умумий миқдори ва қиймати таҳлил қилинса, $12\,000:8000=1,5$ яъни бир челақ винонинг ўртача нархи 1 рубль 50 копеекни ташкил этганлиги маълум бўлади.

Вино заводларининг темирйўл станцияларига яқин жойларда барпо этиш режасига кўра ўлкада биринчи тоифада 8 та, иккинчи тоифада 9 та, учинчи тоифада эса 11 та, жами 28 та завод барпо этилган. Шунингдек, ушбу кўрсаткич бўйича барпо этилган вино заводларининг йиллар бўйича тақсимланишини ҳам кўриб чиқиш мумкин. Масалан, 1880 йилга қадар ана шундай вино заводлари Самарқанд ва Сирдарё вилоятларида 2 тадан - жами 4 та; 1880 йилдан - 1890 йилга қадар Самарқанд вилоятида 3 та; 1890 йилдан - 1900 йилга қадар Самарқанд вилоятида 8 та, Сирдарё вилоятида 1 та, Фарғона вилоятида 1 та ва жами 10 та; 1900 йилдан - 1910 йилга қадар Самарқанд вилоятида 8 та; 1910 йилдан - 1914 йилга қадар Самарқанд вилоятида 3 та; вилоятлар бўйича жами Самарқандда 24 та, Сирдарё вилоятида 3 та, Фарғонада 1 та, жами ўлка бўйича 28 та вино заводи барпо этилган[8, Б.339-340].

Манба ва даврий нашрларда, шунингдек архив материалларида ушбу заводларда ишлаб чиқарилган виноларининг йиллик айланма маблағ миқдори ҳақида ҳам диққатга сазовор маълумотлар қайд этилган. Хусусан, ўлкада фаолият кўрсатаётган вино заводларининг йиллик пул айланмаси ўртача 1 237 857 рубльни ташкил этган ва ушбу кўрсаткич вилоят, шаҳар ва уездлари бўйича қуйидагича тақсимланган: Самарқанд шаҳрида 8 та завод бўлиб, йиллик маблағ айланмаси 741 157 рубль, ишлаб чиқариш қуввати 59 900 челақ, 1 та заводнинг йиллик маблағ айланмаси 92 613 рубль; Самарқанд уездида 12 та завод бўлиб, ушбу заводларнинг йиллик маблағ айланмаси 273 775 рубль, ишлаб чиқариш қуввати эса 22 100 челақ, 1 та заводнинг йиллик маблағ айланмаси 22 815 рубль; Самарқанд шаҳар ва уезди бўйича жами 20 та завод бўлиб, ушбу заводларнинг йиллик маблағ айланмаси 1 014 932 рубль, ишлаб чиқариш қуввати 82 000 челақ, 1 та заводнинг йиллик маблағ айланмаси 50 747 рубль; Каттақўрғон шаҳрида 2 та завод бўлиб, йиллик маблағ айланмаси 5 100 рубль, ишлаб чиқариш қуввати 400 челақ, 1 та заводнинг йиллик маблағ айланмаси 2 550 рубль; Каттақўрғон уездида 1 та завод бўлиб, йиллик маблағ айланмаси ўртача 8 500 рубль, ишлаб чиқариш қуввати 700 челақ, 1 та заводнинг йиллик маблағ айланмаси ўртача 8 500 рубль; Каттақўрғон шаҳар ва уезди бўйича жами 3 та завод бўлиб, ушбу заводларнинг йиллик маблағ айланмаси 13 600 рубль, ишлаб чиқариш қуввати 1 100 челақ, 1 та заводнинг йиллик маблағ айланмаси ўртача 4 533 рубль; Хўжанд уездида 1 та завод бўлиб, йиллик маблағ айланмаси 12 000 рубль, ишлаб чиқариш қуввати 1 000 челақ, заводнинг йиллик маблағ айланмаси ўртача 12 000 рубль, Самарқанд вилояти бўйича жами 24 та завод бўлиб, ушбу заводларнинг йиллик маблағ айланмаси 1 040 532 рубль, ишлаб чиқариш қуввати 84 100 челақ, 1 та заводнинг йиллик маблағ айланмаси ўртача 43 355 рубльни ташкил этган. Шунингдек, Сирдарё

вилояти бўйича Тошкентда 3 та завод бўлиб, ушбу заводларнинг йиллик маблағ айланмаси 195 325 рубль, ишлаб чиқариш қуввати 15 800 челақ, 1 та заводнинг йиллик маблағ айланмаси 65 108 рубль; Фарғона вилояти бўйича 1 та завод бўлиб, йиллик маблағ айланмаси 2 000 рубль, ишлаб чиқариш қуввати 100 челақ, заводнинг йиллик маблағ айланмаси 2 000 рубль; Ўлка бўйича жами 28 та вино заводи бўлиб, ушбу заводларнинг йиллик маблағ айланмаси 1 237 857 рубль, ишлаб чиқариш қуввати 100 000 челақ, 1 та заводнинг йиллик маблағ айланмаси 44 200 рубльни ташкил этган[8, Б.340].

Ўлка бўйича ишлаб чиқарилган вино маҳсулотларининг катта миқдори Самарқанд вилоятга тўғри келиб, унинг умумий қиймати 1 040 532 рубль бўлиб, ўлка бўйича ишлаб чиқарилган вино маҳсулоти ҳажмининг 84,1 %ни ташкил этган. Сирдарё вилояти бу борадаги кўрсаткичи 195 325 рубль бўлиб, ишлаб чиқарилган вино маҳсулотининг 15,8 %ни ташкил этган бўлса, Фарғона вилояти бу борада 2 000 рубльни ташкил этиб, умумий маҳсулот ҳажмидаги улуши атиги 0,1%ни ташкил этган[8,Б.341].

Самарқанд вилоятининг бу борада юқори ўринда туришининг сабабларидан бири вино ишлаб чиқарадиган заводларнинг аксарияти ушбу вилоятда барпо этилганлиги ва узум етиштириш учун қулай табиий иқлим шароити ва тупроқ таркибининг мослигида эди.

Самарқанд вилоятида барпо этилган вино заводларининг жойлашиши ҳам турлича бўлиб, Самарқанд уездида фаолиятда бўлган заводлар ишлаб чиқарган вино миқдори 1 014 932 рубльни ташкил этиб, ўлка бўйича ишлаб чиқарилган маҳсулот умумий ҳажмининг 82,0%ни ташкил этган. Вилоятнинг Каттақўрғон уездида вино ишлаб чиқаришнинг умумий миқдори 1,1%, Хўжанд уездида ишлаб чиқарилган винонинг умумий миқдори 1,0%ни ташкил этган. Якунда шаҳарда Самарқанд уезди вино заводларининг ишлаб чиқариш қуввати йилига 2,7 баробар, қолган уездларда бу кўрсаткич 12 баробар ва шаҳарнинг ўзида бу кўрсаткич 8 баробар ошганлигини кўришимиз мумкин[8, Б.341].

Туркистон ўлкасида вино ишлаб чиқарадиган заводларнинг ишлаб чиқариш қувватлари ҳам турлича бўлган. Бу борада тадқиқот олиб борган Александер ва Заорскийлар бундай заводларни бешта гуруҳга бўлишган. Жумладан, биринчи гуруҳга кирувчи вино заводларининг умумий сони 9тани ташкил этиб, ушбу заводларнинг умумий ишлаб чиқариш қуввати 5 000 рубльгача бўлган, ушбу заводларда ишлаб чиқарилган вино маҳсулотининг умумий қиймати 24 125 рубль бўлиб, бу борада ўлка бўйича ишлаб чиқарилган вино маҳсулотлари улушида 2,0%ни ташкил этган. Ушбу гуруҳдаги заводларнинг биттасининг ишлаб чиқариш қуввати ўртача 2 681 рубльни ташкил этган. Ўлка бўйича ана шундай паст қувватга эга заводлар жами сони 9 та бўлгани холда ушбу заводларнинг 7 таси Самарқанд вилоятида жойлашганлиги бу борада ушбу вилоятда вино ишлаб чиқаришнинг Сирдарё вилоятига нисбатан ишлаб чиқариш миқдори пастлигининг сабаби нимада эканлиги ўз-ўзидан аён бўлади. Зеро, рақамларга эътибор берадиган бўлсак, Самарқанд вилоятида бўлган ушбу 9та заводда ишлаб чиқарилган вино маҳсулотларининг битта заводга тўғри келадиган улуши бўйича ўлкада кўрсаткичи ўртача атиги 1 200 рубльни ташкил этган[8,Б. 341].

Иккинчи гуруҳга кирувчи вино заводларининг умумий сони 8 та бўлиб, ушбу заводларнинг умумий ишлаб чиқариш қуввати 5 000-15 000 рубльгача бўлган. Бу заводларнинг барчаси Самарқанд вилоятида бўлиб, ушбу заводларда ишлаб

чиқарилган вино маҳсулотининг умумий қиймати 72 000 рубль, бу борада ўлка бўйича ишлаб чиқарилган вино маҳсулотлари улушида 5,8 %ни ташкил этган. Самарқанд вилоятида бўлган ушбу 8 та заводда ишлаб чиқарилган вино маҳсулотларининг битта заводга тўғри келадиган улуши бўйича ўлкада кўрсаткичи ўртача 9 000 рубльни ташкил этган[8,Б.342].

Учинчи гуруҳга кирувчи вино заводларининг кўрсаткичларига тўхталадиган бўлсак, улар сони 6 та бўлиб, ишлаб чиқариш қуввати ўртача 15 000-50 000 рублгача, умумий савдо айланмаси 196 065 рубль, бу борада ўлка бўйича ишлаб чиқарилган вино маҳсулотлари улушида 15,8 %ни ташкил этган. Ушбу 6 та заводда ишлаб чиқарилган вино маҳсулотларининг битта заводга тўғри келадиган улуши бўйича ўлкада кўрсаткичи ўртача 32 678 рубльни ташкил этган[8,Б.342].

Энг кам сонли заводлар тўртинчи ва бешинчи гуруҳга кирувчи заводлар ташкил этади ва уларнинг жами сони 5 тани ташкил этади. Лекин уларнинг сони кам бўлсада ўлка бўйича ишлаб чиқарилган вино маҳсулотлар ҳажмидаги улуши юқори бўлиб, умумий йиллик савдо айланмаси 945 667 рубльни(141 667 рубль ва бешинчи гуруҳдаги заводларнинг улуши 804 000 рубльни) ташкил этган. Ушбу заводларнинг йиллик айланма маблағи умумий 76,4 %, битта заводнинг улуши бўйича тўртинчи гуруҳда 70 833 рубль ва бешинчи гуруҳда битта заводнинг улуши 268 000 рубльни ташкил этган[8, Б.342].

Юқоридаги маълумотларни таҳлил этадиган бўлсак, Туркистон ўлкасида фаолият юритган вино заводларининг ўртача ишлаб чиқариш йиллик айланма ҳажми 2 681 рубльдан - 9 000 рубль атрофидаги заводлар кўпчиликини ташкил этиб, уларнинг сони 17 та бўлган. Қолган 11 та заводлар эса йиллик савдо айланмаси энг юқори ёки паст кўрсаткичдаги заводлар ташкил этган.

Завод эгалари томонидан вино ишлаб чиқариш учун зарур бўлган узум хомашёсининг маълум қисми аҳолидан сотиб олинган бўлса, қолган қисми ўз шахсий боғларида етиштирилган узум ҳосилидан олинган. Ўлкада фаолиятда бўлган вино заводларининг хомашёни қабул қилиш қуввати ҳам вилоят уездларида турлича бўлган. Масалан, ўлка бўйича вино заводларига қабул қилинган узум хомашёси бўйича Самарқанд вилояти юқори ўринда бўлиб, заводларга қабул қилинган узум хомашёси умумий ҳажми 429 603 пуд, ёки 88,6 %ни ташкил этган. Ушбу кўрсаткич бўйича вилоятнинг уездларда тақсимотини кўриб чиқадиган бўлсак, Самарқанд уездининг улуши 414 403 пуд ва 85,4 % умумий узум ҳосилининг ҳажмини; Каттақўрғон уездининг улуши 6 700 пуд ва 1,4 %ни, уездининг улуши 8 500 пуд ва 1,8 %ни ташкил этган. Сирдарё вилоятининг бу борадаги кўрсаткичи паст бўлиб, умумий 11,3 %ни, 572 пуд узум хомашёсининг (атиғи 0,1 %) ташкил этган[8,Б.343].

Битта заводнинг хомашё қабул қилиш бўйича умумий улушида Самарқанд вилоятидаги вино заводлари биринчи ўринда, Сирдарё вилояти заводлари иккинчи ва Фарғона вилояти бу борада учинчи ўринда турган. Бу борада Самарқанд уезди бошқа вилоят уездларига қараганда юқори ўринда турган. Вино заводларининг узум хомашёсини қабул қилиш ҳажмига эътибор берадиган бўлсак, хомашёнинг умумий ҳажмининг 370 734 пуди ёки 76,5 % ни хусусий боғларда етиштирилган узум ҳосили ташкил этган ва қолган 23,5 % хомашё вино заводи эгаларининг шахсий боғларида етиштирилган узум ҳосилидан олинган[8,Б.344].

Вино ишлаб чиқарувчи заводлар томонидан сотиб олинadиган хомашёни ўлка бўйича тақсимотини кўриб чиқадиган бўлсак, Самарқанд вилояти узум хомашёсини

етиштириш бўйича юқори ўринда турган ва 352 449 пуд(72,7%) умумий узум хажмини; Сирдарё вилояти 18 285 пуд(3,8%) ташкил этган бўлиб, бу борада Фарғона вилояти улуши деярли йўқ ҳисоби бўлган. Самарқанд вилояти вино заводларига узум хомашёсини маҳаллий аҳолидан сотиб олиш борасида Сирдарё вилоятига нисбатан 19 баробар кўп хажмда қабул қилган. Лекин, вино заводлари эгаларининг шахсий узум боғларида етиштирилган ҳосилни қабул қилиш борасида ўлкадаё Сирдарё вилояти юқори ўринда турган, яъни ушбу вилоятда завод эгаларининг шахсий боғларида етиштирилган узум хомашёси 66,7%, Самарқанд вилоятида эса 18,0%ни ташкил этган[8, Б.344].

Ўз узум боғига эга вино заводлари ўлкада жами 6 та бўлиб, шундан 5 таси Самаранд вилоятида ва 1таси Фарғона вилоятида бўлган. Узум хомашёсини сотиб оладиган ва ундан вино маҳсулотини ишлаб чиқарадиган заводлар сони ўлка бўйича 18 та бўлиб, шундан 14таси Самарқанд вилоятида, 3 таси Сирдарё вилоятида ва 1 таси Фарғона вилоятида бўлган. Ва ниҳоят, узум сотиб олиб вино ишлаб чиқарадиган заводлар сони ўлка бўйича жами 22 та бўлиб, шундан 19 таси Самарқанд вилоятида ва 3 таси Сирдарё вилоятида бўлган.

Вино маҳсулотини оғирлигини ўлчашда ўлкада ишлатилган ўлчов бирлиги деярли бир ҳил бўлиб, 1 челақнинг ўртача оғирлиги 1,14 пудга тўғри келган. Фақатгина Каттақўрғон уездида бу ўлчов нормаси бошқа вилоятдаги нормадан сал юқори бўлиб, 1 челақ винонинг оғирлиги ўртача 1,50 пудни ташкил этган[8,Б.347].

Ўлка бозорларига вино маҳсулотларининг чиқарилишини таҳлил қиладиган бўлсак, бу борада жуда паст кўрсаткичга гувоҳ бўламиз. Заводларда ишлаб чиқарилган вино маҳсулотининг катта қисми Россиянинг европа қисмига (Петроград, Москва, Варшава, Оренбург ва б.) ёки Сибирга экспорт қилинган. Экспорт қилинган вино маҳсулотининг умумий миқдорини аниқ белгилаб бўлмасда, лекин тахминан 134 750 челақ вино маҳсулоти экспорт қилинган деб олсак, ўлкада вино ишлаб чиқарган 7 та заводнинг ишлаб чиқарган вино маҳсулоти хажмини ўртача 264 500 челақни ташкил этса, демак ишлаб чиқарилган вино маҳсулотининг катта қисми четга экспорт қилинганлиги ўз-ўзидан аён бўлади[8,Б.347].

XX асрнинг дастлабки ўн йиллигига келиб Туркистон ўлкасида жами 28 та вино заводи бўлиб, шундан 24 таси Самарқанд вилоятида ва 3 таси Сирдарё вилоятида ва 1 таси Фарғона вилоятида бўлган. Ушбу заводларнинг бир йиллик ишлаб чиқариш қуввати 468 414 рублни ташкил этиб, битта заводнинг ишлаб чиқариш қуввати эса ўртача 16 729 рублни ташкил этган[8, Б.345].

Ушбу 28 та заводнинг бир йиллик ишлаб чиқариш қуввати ўртача 425 833 челақ, умумий қиймати 1 237 857 рубл, винонинг бир челаги 2 рубл 91 копеекни ташкил этган[8,Б.346]. Шундан Самарқанд вино заводларида 376 650 челақ, ёки ўлкада ишлаб чиқарилган винонинг 88,5%ни умумий қиймати 1 040 532 рублни ташкил этган[8,Б.348].

Шунингдек, архив материалларида вилоятда мавжуд заводлар ва уларнинг ишлаб чиқариш қуввати, винонинг умумий нархи ҳақида ҳам маълумотлар акс этган. Хусусан, Тошкент шаҳридаги вино заводи ва унинг ишлаб чиқариш қуввати қуйидагича бўлган:

1. Тошкент шаҳрида Первушин вино заводи: хомашё қабул қилиш қуввати 33 000 пуд, вино ишлаб чиқариш қуввати челақ, винонинг нархи, завод ишчилари

сони 25 та, ишчиларнинг меҳнат ҳақи 12-18 рубл, иш вақти 14 соат.

2. Тошкент шаҳрида вино заводи: ҳомашё қабул қилиш қуввати 7000 пуд, вино ишлаб чиқариш қуввати 5000 челақ, умумий винонинг нархи 15 000 рубл, завод ишчилари сони 20 та, ишчиларнинг меҳнат ҳақи 12-20 рубл, иш вақти 14 соат.

3. Тошкент, Қўйлиқ. Первушин вино заводи: ҳомашё қабул қилиш қуввати 7500 пуд, вино ишлаб чиқариш қуввати 5000 челақ, умумий винонинг нархи 8900 рубл, завод ишчилари сони 8 та, ишчиларнинг меҳнат ҳақи 12-15 рубл, иш вақти 14 соат[20, 43].

Сирдарё вилоятининг Тошкент уездида вино ишлаб чиқарадиган учта завод бўлиб, унинг йиллик ишлаб чиқариш қуввати 1885 йили 12 500 челақ, 75 000 рублик қизил ва оқ вино ишлаб чиқарилган. Ушбу ҳажмдаги винони ишлаб чиқариш учун 23 000 пуд узум керак бўлган[14, Б.178-179].

Туркистон ўлкасида етиштирилган узум ва вино маҳсулотлари ички бозорлардан ташқари, четга ҳам экспорт қилинган. Хусусан, ўлкада етиштирилган узум ва вино маҳсулотлари Каспий орти вилояти орқали Астраханга ва унда Россиянинг ички вилоятлари, шунингдек, Сибир ҳудудларидаги ярмаркаларга олиб чиқиб сотилган.

1892-йилда Каспийорти темир йўли орқали Россия ва Европага 412 000 пуд Кишмиш узуми жўнатилиб, унинг 285 566 пуди Самарқандда етиштирилган узумга тўғри келган. Ток тупидан узилган ҳолда экспорт учун чиқарилган хўраки узумнинг умумий миқдори 3 000 пуд, узумдан тайёрланган винонинг умумий миқдори эса 66 838 пудни ташкил этган. Ушбу кўрсаткичдаги Самарқанд узумидан тайёрланган вино миқдори 14 979 пудни ташкил этган. Россияга чиқарилган узум ва узум виноси 1888-йилда 70 597 пуд бўлган бўлса, кейинги беш йил давомида бу кўрсаткич беш маротабага ошиб, 1892-1893 йилларда 451 018 пудни ташкил этган[16, Б.75; 10, Б.9-14; 13, Б.34; 6, Б.15, Б. 234; 15, Б.9-14].

Дастлабки вақтларда Каспийорти харбий темир йўли орқали Россияга олиб кетиладиган юк ҳажмида кишмиш узуми ва узумдан тайёрланган вино маҳсулотларининг улуши жуда кам бўлган. Чунки, бу вақтларда ўлкада ҳали вино тайёрлаш ишлари энди йўлга қўйила бошлаган эди. Ишлаб чиқарилган винонинг катта қисми асосан ўлкада истиқомат қилувчи русийзабон ва бошқа европа миллатига мансуб аҳоли томонидан истеъмол қилиниб, винонинг маълум қисмигина Россия бозорларига экспорт қилинган. Ўлканинг Тошкент, Фарғона шаҳарлари ҳам темир йўллар билан туташтирилгандан сўнг Россияга олиб чиқиладиган узум ва узум маҳсулотларининг ўлкадан четга экспорт қилинган товарлар ҳажмидаги улуши ортиб борган.

Туркистон ўлкасида етиштирилган узум ва узум маҳсулотлари нафақат Россия ички бозорларида, балки европанинг бошқа давлатларида ҳам маълум ва машҳур бўла бошлаган. Хусусан, ўлканинг Қарши уездида етиштирилган узум ва узум маҳсулотлари Варшава(Польша)га экспорт қилиниб, у ердан ушбу маҳсулотларни Франция савдо компаниялари сотиб олган. Ушбу компаниялар айниқса Туркистонда етиштирилган Кишмиш узумидан олий навли коньяк тайёрлашган. Ўз навбатида Франциядан хўштаъм коньяк сотиб оладиган Россия дастлабки вақтларда ушбу ичимлик Туркистонда етиштирилган узумидан тайёрланганлигини хатто тасаввур ҳам қилмаган[10, Б.9-14; 1, Б.96-97].

Туркистонда ишлаб чиқарилган вино ичимлигини Тошкент вокзали орқали четга жўнатиш 1906 йилда 8 071 пуд(85,73%)ни, 1907 йилда 97 490 пуд(134,77%)ни

ташқил этган. Икки йил давомида экспортдаги ўсиш суръати 114,96 %ни ташқил этган[5, Б.270-276].

Шунингдек, архив фондларида сақланаётган материаллар кўздан кечирилганда Россия империясининг Туркистон ўлкасида виночилик саноатини жорий этиш билан бирга, бу соҳада юритган мустамлака сиёсати хусусиятларини ҳам кўрсатиб берадиган маълумотлар учрайди. Хусусан, архив материалларида қайд этилишича, ўлкада вино заводини очиш учун тегишли ҳукуматдан рухсат олиш ва ушбу соҳа учун маҳсус ишлаб чиқилган 10 моддадан иборат ҳуқуқий низомга қатъий амал қилиш белгилаб қўйилган.

Мазкур низомга кўра, ўлкада вино ишлаб чиқариш заводини қуриш ёки ушбу фаолият билан шуғулланиш учун энг аввало Император сиёсий агентлиги ва Туркистон ўлкаси аксиз бошқармаси келишуви асосида шахсан Туркистон генерал-губернатори рухсатномасини олиш шарт бўлган. Шунингдек, мазкур низомда вино заводини очиш учун бир қатор қатъий талаблар ҳам қўйилган. Масалан, низомнинг 3-моддасига кўра:

- завод атрофи девор билан ўралган ва унга битта дарвоза орқали кириладиган бўлишлиги;

- заводда ишлаб чиқарилган вино маҳсулотларини сақлаш ва ишчи ҳодимларнинг ишлашлари, шунингдек ишчиларнинг яшашлари учун барча шароитларнинг яратилиши;

- заводда ишлаб чиқарилган вино маҳсулотларини солиш учун ёғоч, сопол, шиша идишларнинг мавжуд эканлиги, 2500 челақ хажмдаги маҳсулот сақлайдиган омборхона бўлиши шарт бўлган.

Мазкур Низомнинг 7-моддасига кўра, вино заводи қуриш учун жой алббата шаҳарнинг руслар яшайдиган қисмидан танланиши, бордию завод маҳаллий аҳоли яшайдиган жойда қурилмаган тақдирда ҳам унинг шаҳарнинг руслар яшайдиган қисмида сотув дўкони бўлиши шарт эди[18, Б.1].

Юқорида келтирилган маълумотлар таҳлили натижасида мавзу юзасидан қуйидаги умумий хулосаларга келишимиз мумкин:

- XIX аср охири - XX аср бошларида Туркистонга кириб келган янги узум навлари ва уларнинг иқлимлаштирилиши, винобоп маҳаллий ва янги узум навлари, узум ва вино маҳсулотларининг ички бозорлардаги нарх-навоси, ўлка ички ва ташқи савдосида узум ва вино маҳсулотларининг тутган ўрни каби масалаларнинг манба ва адабиётларда, шунингдек даврий нашрларда ёритилиш даражаси таҳлил этилди;

- манба ва адабиётлар, шунингдек даврий нашрлар таҳлили натижасида XIX аср охири XX аср бошларида Туркистон ўлкасига узумнинг 20 дан ортиқ серҳосил хўраки ва винобоп янги узум навлари олиб келинган ва маҳаллийлаштирилганлиги аниқланди;

- ўлкада узумчиликни илмий асосда йўлга қўйиш, унинг асосида виночилик саноатини ривожлантириш борасида олиб борилган ишлар қутилган натижаларни берган бўлсада, лекин барча иқтисодий имкониятлар марказ манфаатларига бўйсундирилган эди;

- Россия мустамлакачилиги сиёсатида Туркистонда қишлоқ хўжалигида узумчилик ва саноатда виночилик соҳасини ривожлантириш орқали четдан сотиб олинадиган спиртли ичимликларга кетадиган сарф харажатларни камайтириш, шунингдек узумдан сифатли, олий навли вино ишлаб чиқариш ва уни экспорт

қилиш орқали катта даромад олиш режаси бўлган;

- ушбу мақсаддан келиб чиққан ҳолда мустамлака ҳукумат доимий равишда ўлкада узумнинг янги навларини етиштириш ва улардан мўл ҳосил олиш, шунингдек олинган ҳосилдан сифатли вино ишлаб чиқариш ишларини йўлга қўйишга ҳаракат қилиб келган.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати

1. А.Губаревич-Радобыльский.Экономический очерк Бухары и Туниса. Санк-Петербург.1905 (A.Gubarevich-Radobylsky.An economic sketch of Bukhara and Tunisia.-SPb., 1905. - P. 96-97).
2. Виноделье в Туркестане//. Туркестанский сборник.Т. 522 (Winemaking in Turkestan // Turkestan collection. Volume 522. -P. 169-171).
3. Виноградарства и виноделие в Туркестан// Туркестанский сборник. Т. 454(Viticulture and winemakingin Turkestan // Turkestan collection. Volume 454. -P. 135).
4. Вирский Н.М. Виноградарство в Самаркандском уезде// Туркестанский сборник. Т.523 (Virsky.N.M. Viticulture in Samarkand County// Turkestan collection. Volume 523. -P. 146).
5. Вывоз сушеных фруктов и виноградного вина// Туркестанский сборник. Т. 536 (Export of dried fruits and grape wine // Turkestan collection. Volume 536. -P. 270-276).
6. Глушенко Е.А.Россия в Средней Азии. Завоевания и преобразования. Москва. Центрполиграф. 2010 (Glushenko EA Russia in Central Asia. Conquest and transformation. -M., 2010. - P.234).
7. Добросмыслов А.И. Ташкент в прошлом и настоящем. Исторический очерк.- Ташкент: Типолитография О.А.Порцева, 1912 (Dobrosmyslov A.I. Tashkentinthepastandpresent.Historicalessay.TipographyofO.A.Portseva., 1912.-P.378, 379).
8. Заорский В.В., Александер К.А. Промышленные заведения Туркестанского края.-Петроград, 1915 (ZaorskyV.V., AlexanderK.A. Industrialestablishmentsin the Turkestan Territory.Petrograd. 1915. -P. 340, 341, 342, 343, 344, 345, 347, 348).
9. Маев Н.А. Туркестанская выставка 1886 г.-Ташкент: Издание Туркестанского Отдела Императорского Российского Общества Садоводства, 1886 (Mayev N.A. Turkestan exhibition of 1886 Tashkent: Publication of the Turkestan department of the Imperial Russian Society of Gardening, 1886. -P. 48-50).
- 10.Мусофир. Среднеазиатское виноградарство//Туркестанский сборник. Т. 433 (Musofir. Middle-Asian viticulture // Turkestan collection. Volume433. -P. 9-14).
- 11.Невесский М. Список деревьев и кустарников, произрастающих в Самаркандской области//. Туркестанскийсборник. Т. 525 (NeveskyM.List of trees and shrubs growing in the Samarkand region // Turkestan collection.Volume 525. - P. 177-183).
- 12.Пулло А. К вопросу о виноградарства//Туркестанский сборник. Том 467 (Pullo A. On the issue of viticulture // Turkestan collection. Volume 463-P.59-60).
- 13.Путеводитель по Туркестану и Средне-Азиатской железной дороги.С.-Петербургъ. 1903 (Guide to Turkestan and the Central Asian Railway.-SPb.,1903. - P. 34).

14. Сырь-Дарьинская област. Описание, доставленное по официальным источникам Е.Смирновым.Санкт-Петербург.1887 (Sirdaryaregion.Description delivered by official sources E.Smirnov. SPb., 1887. - P. 178-179).
15. Средне-Азиатское виноградарства. //Туркестанский сборник. Т. 433 (Middle-Asian viticulture // Turkestan collection. Volume433. -P. 9-14).
16. Ҳайитов Ж.Ш. Туркистонда янги экин навларининг тарқалиши ва улардаги ўзгаришлар. -Бухоро. "Дурдона", 2018(Khaitov.J.Sh. Distribution of new crop varieties in Turkestan and changes in them. - Bukhara "Durdona" 2018. - P. 75).
17. Шахназаров А.И. Сельское хозяйство в Туркестанском крае.СПб., 1908(Shakhnazarov A.I. Agriculture in the Turkestan Territory. - SPb.,1908. - P. 247-300, 288-289, 295).
18. ЎМА, И.1-фонд, 27-рўйхат, 1558-иш(NAU. Fund I.1,list 27, case 1558, page 1).
19. ЎМА, И.7-фонд, 1-рўйхат, 3178-иш(NAU. Fund I.7,list 1, case 3178, page 154, 141-142).
20. ЎМА, И.36-фонд, 1-рўйхат, 3298-иш(NAU. Fund I.36,list 1, case 3298, page 43,48,49,93).
21. ЎМА, И.36-фонд, 1-рўйхат, 3545-иш(NAU. Fund I.36,list 1, case 3545, page 219).

ЎТМИШГА НАЗАР

ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ

LOOK TO THE PAST

№23 (2019)

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz

ООО Tadqiqot город Ташкент,
улица Амир Темура пр.1, дом-2.

Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz

Tadqiqot LLC The city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.

Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000